

چوب نگاره های دوره صفویه در چهل ستون مسجد ملارستم مراغه

یوسف بیگ باباپور
افسانه حصیری

چهل ستون مسجد ملارستم

در شهرستان مراغه، کنار میدان ملارستم که با خیابان «اوحدی» فاصله ناچیزی دارد، یکی از جالبترین مسجدهای مراغه و شاید منطقه قرار دارد. این مسجد به همان نام میدان، مسجد ملارستم، خوانده می شود و معلوم نیست این نام را میدان به مسجد داده و یا مسجد به میدان. درباره شخصیت ملارستم نیز اطلاعی در دست نداریم و بالاخره این که در بنای مسجد کتیبه ای نیست تا نام بانی و معمار و سال بنا را مشخص سازد.

بنای اصلی مسجد ملارستم به سه واحد مختلف تقسیم می شود:

- ۱- شبستان اصلی و بزرگ تابستانی.
 - ۲- محل احسان دادن واقع در سمت شمال شبستان تابستانی.
 - ۳- شبستان کوچک زمستانی واقع بر روی محل احسان دادن و مشرف بر شبستان تابستانی.
- به عبارت دیگر اینکه در قسمت شمال شبستان دو تالار مستطیل شکل ایجاد شده که ارتفاع مجموع آنها برابر تمامی ارتفاع شبستان بزرگ تابستانی است.

شبستان بزرگ تابستانی:

شبستان بزرگ تابستانی مسجد ملارستم تالاری است به طول ۲۵/۶۰ و پهنای ۱۹/۴۰ متر. سقف بلند شبستان بر روی ۳۵ ستون در پنج ردیف همتایی قرار گرفته. فاصله هر دو ستون در طول و عرض شبستان

۳/۱۰ متر می‌باشد. در دیوار جنوبی شبستان پنج پنجره قرار دارد. که چهار تای آن بزرگتر بوده و دوتا دوتا در دو سوی پنجره کوچک میانی جاسازی شده و از صحن مقابل شبستان نور می‌گیرد. تنظیم پنجره‌ها در این جانب چنان است که گویی خواسته‌اند جهت قبله را به جای محراب به وسیله پنجره کوچک میانی تعیین کرده باشند. در دیوارهای شرقی و غربی شبستان نیز برای تأمین نور داخل تالار و برقراری جریان هوا در دو سطح پنجره‌هایی ایجاد نموده‌اند. در دیوار شمالی شبستان نیز چهار در بزرگ چوبی قرار دارد که در وسط آن پنجره‌های مستطیل شکلی ترتیب داده‌اند. این درها و پنجره‌های نورگیر میان آنها در عین حال ضلع جنوبی شبستان زمستانی مشرف بر شبستان بزرگ را تشکیل می‌دهد.

نکته جالب درباره فضای داخل شبستان این که نحوه استفاده از نور خارج چنان صورت پذیرفته که در تمامی ساعات‌های روز میزان روشنایی به گونه‌ای است که انسان در چنین محیطی خواستار آن است. نور شبستان نه آن چنان است که چشم را آزار دهد و فضای پر جذب شبستان را تحت تأثیر قرار دهد و نه آن چنان ناچیز است که شخص در آن احساس افسردگی و غم کند.

آن چه که گیرایی و جاذبه این فضا را به

گونه‌ای غیرقابل تصور فزونی بخشیده و انسان را مفتون آن می‌سازد، تزیینات دلپذیری است که بر روی ستونها، سرستونها و زیر سقف انجام گرفته است و فضایی متفاوت با دیگر مسجدهای ساخته شده با مصالح بنایی را نمودار می‌کند.

ستونهای سی‌وپنج گانه مسجد از تنه درخت سپیدار بوده، بر روی پایه‌های ساده سنگی چند پهلو استوار شده است و بر فراز آنها سرستونهایی زیبا به صورت سه ردیف قطار یا مقرنس که از پایین به بالا بر حجمشان افزوده می‌شود قرار دارد. بر فراز ردیف سوم یک صندوقه مکعب شکل قرار گرفته و طرح سرستون را کامل ساخته است. روی سرستونها در جهت طولی تیرهای حمال استوار شده است که روی آنها را با صندوقه‌ای به شکل مکعب پوشانده‌اند. با توجه به جنس چوب و طول دهانه، تیرهای حمال را بصورت جفت در کنار هم در داخل صندوقه قرار داده‌اند. میان هر دو تیر حمال، در جهت عرضی و عمود بر تیرهای حمال به وسیله تنه‌های متوسط درخت تیرریزی گردیده و سپس روی آنها را با چوبهای تراش کوچک که آن را «پردو» گویند، پوشانده‌اند. بر روی این سطح‌های چوبی زیر سقف روی صندوقه تیرهای حمال و سرستونها، تزیینات نقاشی غنی و پرکاری صورت گرفته است.

طرح تزیینات نقاشی مورد بحث بسته به محلی که روی آن کار شده، باهم متفاوت است. چنان که در زیر صندوقه‌های تیرحمال که سطح وسیع‌تری در اختیار هنرمند بوده از نقش ترنج‌های به هم پیوسته کوچک و بزرگ استفاده شده است، ترنجهایی که در داخل آنها نیز تزیینات گیاهی پرکار صورت گرفته است.

در قسمت پهلوهای صندوقه نیز تزیینات گیاهی پیوسته و زنجیره واری شبیه به آنچه که در حاشیه کارهای گلدوزی دیده می شود، انجام گرفته است.

بر روی «پردو»ها که عبارت از چوبهایی به پهنای حدود پنج سانتیمتر و در ازای ۳۵ سانتیمتر است، نیز نقش و نگارهای تزیینی به گونه‌های مختلف و درعین حال متناسب و هم آهنگ را مجموعه، صورت پذیرفته است. و بدین ترتیب تمامی سطح زیر سقف همچون یک پرده بزرگ نقاشی تزیینی جلوه‌گری می‌کند. رنگهای به کار رفته عبارت است از: آبی، سبز، قرمز، نارنجی، سیاه و زرد. در مجموع، وجود سرستونهای تزیینی که چون آبخاری از آویزها سقف را استوار می‌دارد و تزیینات پرکار و گرم سطح زیر سقف و تنظیم هنرمندانه نور داخل شبستان همه و همه دست به هم داده و فضایی مطلوب و مناسب برای عبادت و به دور ماندن از قیل و قال زندگی و دنیای آز و کین را فراهم ساخته است. فضایی که انسان در آن آرامشی دوست داشتنی همراه با حضور نیرویی والا و پرشکوه ولی غیرقابل

توصیف احساس می‌کند. احساس چنین فضایی حتی در حال حاضر که این شبستان متروک مانده و کف آن را به جای فرشهای پرنقش و نگار، خاک و خاشاک فرا گرفته، نیز محسوس است.

محل احسان دادن:

محل احسان دادن عبارت از تالار مستطیل شکلی است که در پشت دیوار شمالی شبستان بزرگ واقع گشته و بنابراین طول آن برابر طول شبستان است. در وسط تالار مزبور چهار ستون مدور قطور آجری قرار دارد که تیر حمال بزرگ بر روی آنها نهاده شده است. با توجه به این که سقف این تالار، کف شبستان زمستانی روی آن را نیز تشکیل می‌دهد و بنا در این قسمت دو طبقه است، به خوبی می‌توان دلیل قطر زیاد ستونها و ضخامت تیر حمال آن را دریافت. در دو جانب پایه‌های مدور آجری هریک دو تیر چوبی قرار داده‌اند و به این ترتیب بر قدرت نگهدارنده‌های آجری زیر سقف و تیر حمال افزوده‌اند. در دیوار شمال تالار پنج ورودی قرار دارد که به طور مستقیم به میدان مقابل مسجد راه می‌یابد. در اصلی ورود به تالار در دیوار شرقی و مقابل یک سرپوشیده قرار دارد.

فضای داخل تالار اگر درهای رو به میدان بسته باشد، تاریک است. این محل از داشتن هرگونه تزیین بی‌بهره است. از این محل برای احسان دادن در ماه محرم و صفر استفاده می‌کرده‌اند.

ظروفی که در این محل در ایام مذکور مورد استفاده قرار می‌گیرد، همگی ظروف مسین بوده و غالباً منقش و عتیقه و متعلق به صدها سال پیش می‌باشد.

شبستان کوچک زمستانی:

چنان که در شرح شبستان بزرگ بیان داشتیم، در شمال آن و روی تالار محل احسان دادن شبستان مستطیل شکل کوچکی قرار دارد که در

گذشته به علت کوتاهی سقف و محدود بودن فضا فقط در زمستانها از آن استفاده می‌کردند ولی از هنگامی که شبستان بزرگ تابستانی متروک شده است شبستان زمستانی در تمام مدت سال مورد استفاده بوده و نمازگزاران به آنجا آمد و رفت می‌کنند.

طول این شبستان $26/40$ متر و عرض آن (فاصله بین دو جرز) $7/40$ متر است. در طول شبستان هر طرف پنج جرز به پهنای $1/45$ متر و به ضخامت حدود 70 سانتیمتر قرار دارد. فاصله میان هر دو جرز در طول شبستان 3 متر است که در این فاصله‌ها پنجره‌های بزرگی ترتیب داده‌اند. این پنجره‌ها در دیوار شمالی قسمتی از نمای خارجی مسجد را تشکیل می‌دهد و در دیوار جنوبی بخشی از دیوار شمال شبستان بزرگ تابستانی را، در دیوار شرقی تالار نیز دو طاقنما وجود دارد که میان آنها جرسی به ضخامت 80 سانتیمتر قرار گرفته است.

در وسط تالار شش ستون برپا است که تیرحمال میانی سقف را بر روی آنها کار گذارده‌اند. فاصله هر دو ستون در طول شبستان $3/40$ متر و فاصله هریک تا جرزهای دو طرف $3/60$ متر می‌باشد. یکی از شش ستون شبستان تماماً از سنگ مرمر است. پایه این ستون نیز مانند پنج ستون دیگر از سنگ سیاه با تراش ساده است، ولی سرستون آن در دو ردیف دارای تراش مقرنس مانند است.

بدنه ستونهای چوبی دارای تراش ساده و به صورت هشت ضلعی است. سرستونها را به صورت قطاربندی چهار طبقه ترتیب داده‌اند که از پایین به بالا بر اندازه طبقه‌ها افزوده شده است. طرح روی طبقه‌ها عبارت است از قطارها یا نیم کاسه‌ها که دور تا دور به صورت فرورفته ایجاد کرده‌اند. بر روی قسمت سوم سرستونها مکعب بزرگی به ارتفاع بیش از 50 سانتیمتر قرار دارد که بر روی سطح‌های چهارگانه آن ترنج‌های تزئینی نقش

بسته است. در اینجا نیز صندوقه روی تیر حمال و صندوقه روی تیرریزی های عمود بر تیر حمال تمامی با «پردو»های مزین به نقش‌های زیبا پوشیده شده است. سرستونهای شبستان زمستانی را با وجودی که بلندی سقف آن فقط به اندازه نیمه بلندی سقف شبستان بزرگ تابستانی است، از نظر حجم بزرگتر ساخته اند. در مورد تنها ستون مرمری و سرستون سنگی در این شبستان گفته می‌شود که به احتمال این اثر شاید به بنایی که قبل از ایجاد این مسجد در آنجا قرار داشته مربوط بوده است. بنابراین می‌توان آن را به دوره ایلخانان نسبت داد.

نمای خارجی و اصلی مسجد:

چنانکه گفته شد، مسجد ملارستم در کنار میدانی به همین نام قرار دارد و در واقع ضلع جنوبی میدان را تشکیل می‌دهد.

نمای مسجد روی هم رفته بسیار ساده و مشتمل بر سر در بزرگ در آخرین حد غربی دیوار و سر دری کوچک مربوط به تالار محل احسان در آخرین حد شرقی دیوار و بالاخره دیوار بدنه شمالی مسجد در وسط

است. سر در اصلی مسجد را به بلندی مجموعه بنا ساخته‌اند. سر در نامبرده در بالا به صورت طاقتمایی با قوس تیزه‌دار درآمده که درون آن را با گچ بری مقرنس بندی کرده‌اند. بر روی حاشیۀ مورب کنار طاقنما در روی گچ طرحهای هندسی گره سازی اجرا شده است. سر در مزبور به علت بی‌توجهی و لطماتی که بر آن وارد گشته از جلوه افتاده و زیبایی آن فرو خفته است. به خصوص که با گذاردن یک پنجره آهنی در نیمۀ ارتفاع آن برای تأمین نور اطاق کوچک طبقۀ دوم که روی ورودی قرار دارد به شدت منظره آن را به هم زده و درهم ریخته‌اند.

نمای دیوار سراسری مجاور سر در تمامی از آجر ساخته شده و در طول آن شش جرز و در فاصلۀ میان آنها پنج اسپر دیده می‌شود.

اسپرها به دو بخش تقسیم شده است: در بخش پایین که ارتفاع آن برابر ارتفاع تالار محل احسان دادن است و در زیر شبستان زمستانی قرار دارد، پنج ورودی واقع است که حدود ۷۰ سانتیمتر از کف میدان بالاتر کار گذارده شده است. ارتفاع مزبور مربوط است به ازارۀ سنگی سراسری زیر دیوار مسجد و سکوی واقع در زیر شبستان. از ورودیهای نامبرده، به تالار محل احسان دادن راه می‌یابند. در بخش بالا بر روی ورودی‌های مزبور پنج پنجره بزرگ به عرض اسپرها با قوس تیزه دار جاسازی شده که روشنایی شبستان زمستانی طبقۀ دوم را تأمین می‌نماید.

